

ГОРБИК Олена Олександрівна

УДК 726.54: 7.03: 7.034

СТИЛЬОВІ РИСИ АРХІТЕКТУРИ
ПРОВІНЦІЙНОГО КАТОЛИЦЬКОГО БАРОКОВОГО ХРАМУ
(НА ПРИКЛАДІ КОСТЬОЛІВ КИЇВЩИНИ І ВОЛИНИ)

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

00762149 (Т)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі "Основ архітектури і архітектурного проектування" Київського національного університету будівництва та архітектури Міністерства освіти та науки України

Наукові керівники: кандидат архітектури, професор

ЧЕПЕЛИК Віктор Васильович

Київський національний університет будівництва та архітектури,
професор кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування

доктор архітектури, професор

ЄЖОВ Валентин Іванович,

Київський національний університет будівництва та архітектури,
завідувач кафедри "Основ архітектури і архітектурного проектування"

Офіційні опоненти: доктор архітектури, професор

МАРДЕР Абрам Павлович,

Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, заступник директора з наукової роботи

кандидат архітектури

КОЛОСОК Богдан Віталієвич,

Центр пам'ятникознавства АН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, завідувач сектором

Провідна установа: Архітектурний інститут Національного університету

"ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА", Міністерство освіти та науки України,
м. Львів

Захист відбудеться "26" червня 2003 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д26 056 02 при Київському національному університеті будівництва та архітектури за адресою: м. Київ, Повітрофлотський пр., 31

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського національного університету будівництва та архітектури: м. Київ, Повітрофлотський пр., 31

Автореферат розісланий "22" травня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат архітектури, професор

Тімохін В.О.

Актуальність теми. Серед праць, присвячених українському бароко, цілісного дослідження наявного католицького храмового зодчества не постало досі. Якщо архітектура католицького бароко Волині вже викликала деякий науковий інтерес, мала поодинокі публікації, то щодо Київщини досі немає жодної. Не укладено реєстр пам'яток (за нашими підрахунками це бл. 200 храмів Київсько-Луцького діоцезу XVI-XVIII ст., з яких збереглося бл.35%), наявний фактичний матеріал цілісно й системно не розглядався. Натурні дослідження та спроби проведення архітектурознавчої типології не охоплюють всіх пам'яток, аналіз форм має фрагментарний характер, уваги до прояснення культурного і стилісового змісту архітектурної форми храму нами не помічено. Питання: чому саме в даний період на даній території виникли саме такі костьоли, в чому їх відмінність від сучасних їм прецедентів католицького загалу та від православного храмобудування регіону, на сьогодні власне не ставилось.

Об'єднати Київщину і Волинь як єдиний регіон дослідження дозволяє їх спільна історична доля в XVI-XVIII ст., що спричинила синхронічність розгортання певних архітектурних процесів. Лише в часі бароко ці території державно належали до католицької Єв-чопи, ставши її східною межею. Католицька архітектура досліджуваних регіонів форму-валася в рамках єдиної від XVIII ст. Луцько-Житомирської діоцезії, кордони якої (в межах сучасної України) ми покладемо як територіальні межі дослідження. Зауважимо, що провінційність католицького храмобудівного процесу у XVI-XVIII ст. на досліджуваних українських землях розуміємо не як провінційність щодо обширів Речі Посполитої, але як провінційність щодо європейського католицького барокового світу.

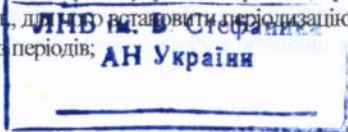
Досі науковий пошук зосереджується на пошуку історіографічних подробиць будівництва, спробах систематизувати пам'ятки за авторством або рішенням окремих елементів. Натомість не приділена увага специфічно католицькій, відсутній в православному досвіді, розгалуженості чернецтва на ордені і відповідним традиціям храмобудування, регіональ-ність храмобудівних шкіл вбачається відповідною рамкам етнографічних та світсько-політичних розмежувань без уваги до принципу католицького організаційного поділу тери-торій на діоцезії та орденські провінції. Видасться важливим для вітчизняного архітектуро-знавства приділити увагу вказаним питанням, що допоможе з'ясувати генезу українського православного мистецтва в рамках загальнобарокового, дозволить вийти на рівень проблем сві-тової історії архітектури. Отже тема є актуальною з огляду на низький ступінь її дослідженості.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в руслі програми Україн-ської академії архітектури з вироблення концепції розвитку архітектури. Дане дослідження збігається з напрямком наукової роботи кафедри основ архітектури КНУБА.

Мета дослідження: визначення стилісових рис та особливостей архітектури барокового провінційного католицького храму, зокрема на терені Київського і Луцького діоцезів.

Задачі дослідження:

- з'ясувати культурологічні засади становлення архітектури костьолу XVI-XVIII ст.;
- визначити специфічнокатолицькі традиції храмобудування в до-бароковому досвіді Європи та бароковому досвіді Риму;
- дослідити становлення католицького барокового храмобудування в регіоні, прослідку-вати його історичну генезу протягом XVI-XVIII ст., для чого реставровати періодизацію та оха-рактеризувати розвиток храмобудування в кожен з періодів;

- визначити критерії для укладання архітектурної типології та скласти типологічні ряди генези барокових храмів регіону;

- розглянувши католицький бароковий храмобудівний процес на неукраїнських європейських провінційних обширах та дуалізм українського бароко (православного національного і католицького європейського бароко на Україні), визначити суттєві риси формування провінційного католицького барокового храмобудування на Київщині і Волині

Об'єкт дослідження: провінційний католицький бароковий храм. **Предмет:** стильові риси та особливості архітектури барокового храму Київської і Луцької діоцезії.

Методи дослідження. У ході роботи автор зверталась до положень трьох основних методів мистецтвознавчого та архітектурознавчого аналізу: формального (започаткованого Г.Вельфліним, який вважає розвиток мистецької форми результатом еволюції художнього бачення і досліджує "чисту форму" виходячи з внутрішніх закономірностей її становлення), феноменологічного (виробленого в к.ХІХ-п.л.ХХст., що дозволяє дослідити природу мистецтва, виходячи з його філософської суті і загальних категорій культури), іконологічного (започаткованого Е.Панофскі у п.л.ХХст.; досліджує форми мистецтва з точки зору їх змісту).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

- історія європейських архітектурних стилів ІХ-ХVІІІ ст. розглядається як формальне вираження католицької християнської парадигми, відтак обстоюється теза про те, що стилі ці географічно не поширюються за межі католицького світу, а хронологічно – за межі ХVІІІ ст.; становлення стильових моделей католицького храмобудівництва є взаємозалежним з формуванням специфічно католицьких стильових типів чернечих організацій - автором характеризуються храми романських бенедиктинських конгрегацій, готичних жebraючих орденів, барокових реформованих та новоутворених контрреформаційних орденів;

- обґрунтовується необхідність при визначенні регіональної специфіки архітектурних шкіль храмобудування враховувати діоцезальну та провінційно-орденську приналежність об'єктів та доводиться, що розвиток регіональних традицій храмобудування пов'язаний саме з буттям діоцезальної організації земель, підпорядковується приписам діоцезальних нормативних документів; натомість розповсюдження панєвропейських стильових тенденцій пов'язане з ойкуменічною діяльністю орденських організацій, кожна з яких має певні стильові уподобання;

- збираються і опрацьовуються дані щодо католицького храмобудування ІХ-ХХ ст. на Київщині і Волині, визнається пріоритетне значення періоду бароко; визначається періодизація місцевого католицького барокового храмобудування, в науковий обіг вводиться системно впорядкований перелік пам'яток; вперше дослідження розрізаних об'єктів переходить у вивчення їх системної цілісності, формулюються ознаки стильових напрямків та архітектурних типів католицького храмобудування, визначається їх генеза та система взаємовпливів;

- наголошується диференціація української барокової архітектури на принципово відмінні лінії: українського національного православного бароко і католицького колоніального бароко на Україні, – зазначається незалежність останнього в рамках першого.

Практичне значення одержаних результатів визначається спрямуванням дослідження на опрацювання малорозробленої теми. У науковий обіг вводиться низка даних, врахування яких є необхідним для подальшого її освоєння; отримані висновки сприятимуть складанню більш повної картини історії архітектури України. Результати і висновки дослідження можуть бути враховані при реконструкції пам'яток, впровадженні у вислання курсів "Історія мистецтв" та "Історія архітектури", внесені в наукові та довідникові видання.

Апробація результатів дисертації Основні положення і висновки дисертації відображено в доповідях на 59-й, 60-й, 61-й, 62-й, 63-й науково-практичних конференціях КНУБА (1998-2002 рр.), III та V міжвузівських науково-практичних конференціях “Сучасні проблеми теорії та історії архітектури” АОМАУ (1999 р., 2002 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції “Філософія науки, техніки та архітектури” КНУБА (2000 р.), V міжнародній науково-практичній конференції “Творчість як спосіб буття дійсного гуманізму” КПІ (1999 р.) та **опубліковано** в 9 статтях у наукових виданнях, 7 з яких вміщено у фахових наукових виданнях.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, огляду джерел, трьох розділів з висновками до кожного, загальних висновків, бібліографії (349 найменувань), ілюстрацій (63 сторінки), додаків (47 сторінок текстів та таблиць). Загальний обсяг дисертації 140 сторінок тексту.

ЗМІСТ РОБОТИ

Розділ I. Культурологічні основи католицького європейського барокового храмубудування.

Розділ складається з огляду джерел і літератури та трьох підрозділів, присвячених з'ясуванню специфіки стилю бароко як католицького європейського стилю (1), специфіки католицького барокового храму як створеного в душі католицької контрреформаційної парадигми (2), специфіки європейської архітектурної храмубудівної традиції (3).

Для вирішення поставлених завдань опрацювання джерел велось відповідно до структури дисертації за тематичними блоками. Щодо стильової специфіки католицького бароко, цікавими є висновки з католицької історії Л.Февра, О. Шпенглер, К.Свасьян справили значне враження на автора (феноменологія та симптоматика бароко в руслі європейської культури). Й. Хейзинга запропонував концепцію ігрової природи буття, екстиплікуючи і на історичний матеріал бароко. В текстах Х.Г.адамера також знаходимо примітки стосовно природи гри, слухі для осмислення ігрової природи бароко. П.Флоренський, С.Аверінцев, А. Кураєв, В. Розанов в ряді праць відзначають стильові особливості світочуття православ'я, католицизму, протестантизму. У доробку Л. Карсавіна видатними є праці з культурології католицизму. П. Біциллі, С. Гуревич, досліджуючи феномен середньовічного мистецтва, подали знаменні судження щодо світочуття західного християнства. В.Вейдле належить праця про природу стилестановлення та розвитку європейського мистецтва. Е. Панофскі на прикладі звернення до готики дав цікаві зауваження щодо природи “храму”, звертаючись до Ренесансу вказав на ряд положень щодо природи “стилю”. А. Кашун досконало опрацював поняття “стиль”. А. Брінкман, Дж. Арґан, Б. Віппер, розглядаючи особливості синтезу мистецтв в різних стилях цікаво інтерпретували стильові засади бароко. Г.Вельфлін сформулював закони становлення стилів за тріадою “архайка-класика-бароко”, розкрив закономірність змін “бачення-сприйняття” на кожному з етапів, охарактеризував стиль європейського бароко. Г.Лукомський, Г.Логвин, В.Чепелик, А. Макаров, розуміючи над природою українського бароко, зауважують ряд загальнотильових положень.

Дослідження літургійної змістовності храму ґрунтувалось на працях в галузі архітектурознавства, мистецтвознавства, естетики, історії культури, історії релігії. Зазначимо, що фахові роботи характеризуються вузькоспеціалізованою спрямованістю. Підґрунтям авторської уваги до Літургійного виповнення архітектури храму стали твори П. Флоренського, його висновок щодо невідминимості літургійного змісту творів храмового мистецтва, їх невідминимості з Літургійного контексту, поза яким вони втрачають духовну, культурну й естетичну цінність.

Важливим щодо засад творення архітектури православного храму вважасмо доробок А. Комеча, Г. Вагнера, С. Аверинцева, В. Бичкова, А. Шенкова і Т. Вячанинової, М. Шукурова, Ю. Криворучка.

Висновки стосовно діоцезальної та орденської храмобудівних традицій дозволили зробити видання з історії архітектури (Г. Зедельмайра, П. Франкля, М.Дворжака, С.Ванеяна, Г.Грімма), ряд польських орденських ювілейних видань (капуцинів, кармелітів босих, бенедиктинців, домінікан), іконографічні матеріали; але ми маємо зауважити, що досі відсутні спроби скласти феноменологічну історію католицького храмобудування. Архітектурознавчі праці не приділяють уваги орденським архітектурним традиціям та їх культурологічному змісту (за виключенням праць Г. Саркіс'яна присвячених романському стилю у ВіА, текстів К. Гартмана, праць Н. Ускова стосовно містобудівної стратегії жebraючих орденів). Ряд джерел, що містять відомості про доктринальну специфіку орденів не поширюють своєї уваги на архітектурний аспект проблеми (праці Ж. Губера, А. Гльїна, С. Залеські, В. Резонова). Орденські джерела, в яких наявні елементи початкового аналізу архітектури даного ордену, не мають взаємоперетяку і глибокого архітектурознавчого підґрунтя.

Вивчення провінційного храмобудування супроводжує необхідність розгляду суті та ролі "столичної" школи Риму, включаючи пошуки майстрів Ренесансу, маньєризму, бароко. Фактологічним підґрунтям для наукових узагальнень стали розділи "Всесвітньої історії архітектури" у викладі О. Шаузи, К. Гартмана, п/р Баранова, п/р Коллі, інш. М. Дворжак та Г. Вельфлін звертались до італійського мистецтва Ренесансу і бароко для апробації своїх концепцій. З.Гідлон зауважив деякі положення становлення римського бароко. Філософський аналіз художніх проблем і цілей епохи, персонального доробку подає Дж. Арган. Бринкман зосереджує увагу на становленні бароко як явищі німецької культури, протилежному мистецькій традиції італійського півдня. Тексти Д. Аркіна, М. Брунова цінні як свідчення натурних спостережень і їх наукова інтерпретація. В монографії А. Буїніна зазначені містобудівні аспекти становлення барокового храму. У Б. Віппера знаходимо цінний аналіз феномену італійського маньєризму. Персональний доробок зодчих італійського Ренесансу і бароко досліджував В. Чепелик. Попри вагомість вказаних праць залишилися нерозкритими питання надстильової систематизації римських храмів, генези їх типів. У вітчизняній науці досі маємо лише опис окремих пам'яток, порівняння елементів споруд не переростає в послідовний виклад історії становлення планувальної структури або структури фасаду римського барокового храму.

Історія католицького храмобудування на досліджуваних територіях, окрім лічених публікацій в періодичні останнього часу, не отримала тематичного наукового опрацювання. Відтак нижче розглядувана література містить лише вихідні дані для дослідження.

Цікавими є нотатки місцевих діячів та подорожніх XVI-XVII ст., які містять відомості щодо втрачених споруд. В ревізійних описах XIV-XVII ст. можемо віднайти дані стосовно замкових костьолів. Важливим джерелом є географічно-статистичні описи парафій, спорені в ході католицьких візитацій та королівськими географами. Публікація матеріалів архівів, краєзнавчих нарисів велась від 40х рр. XIX ст. у звітах історичних гуртків, в журналах "Київська старовина", "Искусство Южной России", у Волинських і Київських "Спирхальних" та "Губернських відомостях". Ряд даг ми звіряли з реєстрами храмів Літургійних календарів, реєстрами переосвячених на церкви костьолів. Узагальнюючий аналіз історії маємо у творах М.Г. рушевського. Історія католицизма на Україні, історія Луцько-Житомирської діоцезії привертають увагу істориків від 20-х рр. XX ст., діоцезальному ж храмобудуванню присвячено лише одну оглядову монографію К. Іванидького 1922 р. Маємо акцентувати на позаархітектурознавчих працях Д. Толстого (історія католицизма в Росії, історія окремих діоцезій, реєстри храмобудування), Л.

Похиленича (опис міст, сіл, маєтків Київської губернії 60-х рр. XIX ст.), М.Теодоровича (довідкове видання 80-х рр. XIX ст. щодо Волині). Аналогічними, хоча до уваги в них приймається лише польсько-католицька Волинь, є праці Ол.Пшездзіцького (1841 р.) та Т.Стедького (70-80 рр. XIX ст.).

Перші мистецтвознавчі дослідження окремих костелів Волині постали в 20-х рр. XX ст. і належать Й. Дудкевичу та О.Г.Прусевичу. Виконані в 40-50-х схематичні обміри та фотофіксація ряду храмів віднайдені в архівах НДПТІАМ. Проектні матеріали інституту Укрпроектрестравація є важливим іконографічним джерелом. В роботі використано дані довідника-капалога «Пам'ятники градостроїтельства и архитектуры Украинской ССР». З добробку польських архітектурознавців д.р.л. XX ст. слід зазначити статті в наукових збірках "Мистецтво на східних землях Речі Посполитої", "Мистецтво східних окраїн". Польський знавець католицької архітектури України проф. С. Ковальчик в ріді статей відзначає храмобудівний добробок окремих фундаторів та зодчих; систематика вченого зводиться до розгляду прикладів центричних храмів, базилікальних з/без трансепту; структура фасаду не розглядається. Загалом аналіз носить пам'ятниковознавчий характер, і є цінним для уточнення персоналістичної приналежності храмів. Також зазначимо публікації Й. Пашенци (традиції нормативного затвердження сзутських будов, історія провінцій; неточно вказано кількість сзутських костелів на Україні, їх є понад 13) та М. Бриковської (історія сзутів на Волині, аналіз окремих пам'яток, безпідставні зауваження про вплив на орденське зодчество місцевих традицій).

В останнє десятиріччя українські дослідники оприлюднили кілька тематичних статей. О. Годованок диференціює костели Волині як однованні безверхі апсидні XIV-XVI ст., триванні базиліки XVII ст. з різною кількістю стовпів, костели з фасадною баштою, з двома баштами. Дані висновки є, безумовно, невичерпними. На нашу думку, якщо мати за мету побудову еволюційної лінії формалістичного ускладнення храму, то найперш слід враховувати не форми екстер'єру, але структуру храму (1), яка вирішувалась переважно у відповідності до стилевих традицій того чи іншого ордену (2) і де основою розвитку літургійного простору, і відповідно архітектурної форми, є не західна, вхідна, а олтарна, східна, частина храму (3). Наукова цікавість дослідника луцької старовини Б. Колоска поширюється і на уточнення історії кафедрального костелу, історію храмобудування Волині; його праці вражають скрупульозністю і ґрунтовністю. Також слід зазначити публікації П. Ричкова щодо сзутської архітектури Волині, О. Паламеницької з архітектури Кам'янецької діоцезії, дослідження храмобудування Волині О.О. Лесик (недиференційовано і православного і католицького), аналіз архітектури замків В.Заболотного, О.В.Лесика. Огляд джерел волинського пам'ятниковознавства навела Л.Г.Напок-Сосна.

Мусимо визнати, що наукового узагальнення архітектурної католицької спадщини Київщини і Волині досі не постаю. Досліджено (недостатньо і неоднорідно) лише окремі пам'ятки, більшість наукових робіт присвячена питанням історії католицтва на Україні, краєзнавчим та пам'ятниковознавчим проблемам, і лише лічені автори звертаються до архітектурознавчої розробки теми.

Спадщина українського бароко опрацьована добробком: Ю. Асеева, С. Грабовського, М. Дьоміна, Ф. Ернста, В. Завади, В. Єжова, Б. Єрофалова, М. Коломійця, Л. Крошеника, С.Клессо, Т. Клессо, К. Липи, Г. Логвина, Ю. Лосицького, В. Лукавцева, А. Мардєра, А. Макарова, Л. Мігачєвої, З. Мойсєєнко, В. Овсїячука, Г. Павлуцького, О. Паламеницької, А. Пучкова, В. Проскурякова, В. Счинського, В. Соченка, Д. Степовика, В. Тимофїєнєва, В. Чепелика, К. Широцького, П. Юрєнєка, інш. Маємо зауважити, що в усіх випадках увага дослідників зосереджувалась або на виключно православному бароко України, або – на "бароко загалом" без врахування програмної відмінності, навіть антагоністичності українського національного православного бароко і європейського католицького бароко на Україні. Контрастом до подібних досліджень є праці В. Вєчерського, де акцентовано дану про-

блему, зауважено самобутність архітектури католицького бароко на Україні як окремого явища в рамках українського бароко. Можемо підсумувати, що заявлена в дисертації проблематика є малоопрацьованою в науці і потребує ґрунтовного дослідження.

Європейське католицьке бароко у розвитку світової культури. В культурологічних дослідженнях, коли “стиль” розуміють як спосіб життєдіяльності і світобачення, усталеним є розгляд “бароко” як іманентного всякій культурно-стильовій цілісності етапу, який завершує еволюцію та позначає звернення і старіння певних стилєформуючих тенденцій. Дисертація досліджує історичний прецедент бароко, стиль епохи, що панував у Європі в кін. XVI-XVIII ст.

Ми можемо фіксувати вислестування в рамках загальної та художньої освіти, яку проходили європейці-католики в системі контрреформаційних єзуїтських університетів, специфічного барокового смаку. Католицизм визнає доцільність активного втручання в творення історичного процесу, тому намагання здолати конфлікт середньовічного і новочасового світоглядів, готичних і ренесансних уподобань, запхати “чорні діри” нововідкриті людством у XV-XVII ст. (Нових світів Америки і протестантських територій Європи, язичницької античності і просторів космосу) є типово католицьким. Тридентські собори були інтродукцією бароко і все двохсотліття доби – інерцією релігійних сум’яць. З сер. XVI ст. католицтвом обрано шлях ортодоксального утвердження своїх устоїв. Відтак, якщо “бароко” протягом сторіч ідентифікувалось з “єзуїтським стилем”, то католицизм XVII-XVIII ст. є “бароковим християнством”, яке стало завершальним шаблоном розвитку християнської культури і знаменувало трансформацію католицької ойкумени в європейську цивілізацію. Релігійного досвіду, рівного пережитому в епоху бароко, далі Європа не знала, храмобудівний бум, що спалахнув з бароко, з ним і згасав.

Протягом тисячоліття Європа утворювала самостійний культурний світ, що виражали історичні культурно-мистецькі стилі, які змінювали один одного, але не переходили межі католицької ойкумени. Із кафолічності віри постала кафолічність форм, кафолічність стилю і весь темперований розвій європейських стилів є єдиним стилем західного християнства в ряду інших тисячолітніх культур. Стиль католицької парадигми є інваріантним: як романський, готичний, бароко I. Отже, якщо історичні європейські стилі географічно не поширювались за межі католицького світу, а хронологічно – межі IX-XVIII ст., то бароко є чи не останнім специфічно католицьким стилем (наступні класицизм, ампір, електицизм, модерн, аванґард вважаємо світськими та понад-європейськими). У бароко в руслі католицької традиції синтезувались елементи католицької готичної і ренесансної неосантичної культур, що засвідчує й історія барокового храмобудування. Контрреформаційне мистецтво кивало до співпереживання, було реалістичним і вражаючим, ориґінальним, мало відволікати від протестантських розумувань; зрива барокова форма побудована як ілюзорна, імпровізаційна, неосянча. Протестантизм вимагав інтелектуального, раціонального пізнання релігійних істин, католицизм – віри, почуття, дії.

Ми наполягаємо на значущості для становлення стилю бароко католицької контрреформаційної доктрини та важливості для історії католицтва ділення на періоди до- і після- Тридентських соборів, до- і після- бароко. Іманентні якості католицтва стали синонімічні поняттю бароко. Стиль, що створювався як католицький, мистецькі засади і світоглядні смаки якого формувались представниками католицьких освітянських структур – бароко – це стильове вираження ренесансу західного християнства і “останній період стилю перед періодом безстиля” (В. Вейльє), “Останнє, осяяє осіннім сонцем, найдосконаліше по стилю вираження західної душі” (О.Шпенґлер).

Католицький бароковий храм: діалектика сутності і форми. В часі сучасної атеїстичної наукової парадигми при аналізі об’єктів, створених в інших світоглядних обставинах, слід

¹ Релігійна толерантність Ренесансу спричинилась тому, що стиль цей не можемо вважати поєзково-католицьким, реформатори опротестовували як антикатолицькі саме ренесансні римо-італійські культурні елементи

враховувати автентичне розуміння мети творчого акту. Традиційна впевненість в неадекватності барокової форми суті і духу християнства заперечує саму спробу зрозуміти, якими були барокові релігійні почуття – не в об'єктивності наукової рефлексії, а як релігійний досвід поколінь бароко. Можливо, слід визнати, що “бароковий храм” як такий не пережив своєї епохи, створити, “добудувати” його собою могли лише діячі покоління бароко, бо “бароковий храм” виник і існував лише в характерних актах християнської свідомості, дійсних в межах XVI-XVIII ст. Але можна бути певним, що на теренах контрреформаційної барокової Європи храми будувались для потреб християнського богослужіння, і саме таке розуміння – архітектурна форма храму зародилася літургійного його сенсу і змісту, є дійсним.

В типологічних ландшафтах архітектури, вірогідно, храм являє найбільш чисту можливість мислеформи, максимум метафізичного зусилля. Дуалістично архітектурна форма храму може трактуватись і як раціонально-символічна і як ірраціонально-онтологічна. Першому випадку належні інтерпретації езотеричного значення храму та його складових за богословською традицією і мистецтвознавчими версіями, в т.ч. архітектурознавчими. В другому випадку Храм є явленням буття метафізичного рівня, над-реальності, або станом, процесом кореспонденції з нею і тоді Храм не підлягає раціональному пізнанню, але має бути прийнятий як особистісний досвід. Волею Господа “архітектурна форма” як “Храм” може існувати і “діяти” над-свідомо – містичним чином сакралізувати, корегувати, вступаючи в її поле елементи.

Принципово час і простір в Храмі є завжди і всоди Літургії, архітектурною формою оконтурена, зафіксована. Літургійний храмовий простір (трансцендентний, ірраціональний, нескінченний, поналісторичний, переживаний в особистому досвіді) має заповідь в архітектурному просторі інтер'єру храму, архітектурній формі (яка може підлягати історичному стильовому розвитку, бути підвладна науковому пізнанню). Літургійний простір виникає у в-храмовому контексті, має вираження через нього, архітектурний храмовий простір є комунікацією в простір літургійний¹. Архітектурна форма храму є діалектично відповідна літургійному змісту його формальна складова. Тому “архітектура храму” не є лише полем апробації стильових моделей чи музеєм-зібранням творів мистецтва. Також, думаємо, не доцільно обмежувати генезис форми храму “функціональною схемою обрядів”. На наше переконання, якраз конкретна форма визначала “функціональний” маршрут: наявна форма мала бути освічена, обнесена, прийнята в дію, хоча, звичайно, місцезоложення отарів, кафедр, капелі, проходів мало не випадковий характер, і “функціонально” осмислює і богословами і зодчими. Зазначимо, що символічно-образні інтерпретації форми храму, які могли “закладатись” при побудові (інтерпретація “від образу до форми”), та аналітичні інтерпретації сталої форми храму (“від форми до образу”), сенси, образи і символи бувають глибиною часу модифіковані (збагачені) або втрачені (витіснені й підмінені).

Як католицтво в ряду християнських культур, так і бароко в ряду католицьких стилів має своєрідність теологічного осмислення Храму, яке, проте, не суперечить загальнохристиянським положенням. В-архітектурному контексті храму приналежні сім Таїнств, які відбуваються в ході богослужінь. Сакральним ядром богослужбового циклу є Таїнство Причастя, що містично єднає людину з Творцем, спасає, є богопізнанням. Богопізнання як літургійний гнозис – складна система символічного сприйняття всякої присутньої в храмі форми, постаті, дії. “Прозорість” храму, його Літургійно-просторова безмежність проявляється і в пе-

¹ Пор. тезу О.Габричевського про дуалізм архітектурного простору: як статичного, існуючого об'єктивно (двовимірний раціональний простір плану і розрізу), і як динамічного, ірраціоналізованого в суб'єктивному сприйнятті. Пор. тезу Р. Ілардена про двоїсту структуру архітектурного твору як об'єктивно існуючої “спорули із каменю”, яка ще не є храмом і лише може бути буттєвою основою його утворення і як усвідомленої, існуючої лише в актах свідомості певного культурного кола архітектури-Храму.

рманентній змінності архітектурної форми храму в процесі сприйняття літургійного дійства. В певні моменти реальність “об’єктивної архітектури” в свідомості учасників меси устримлюється до нуля, чинними є літургійні метаморфози архітектурної форми: церква є земним небом, апсида являє кімнату Марії, згодом Віфлєсмську печеру, Голгофу; дякони зображають і являють серафимів... Розгортанням ортодоксальної концепції взаємозаміни “образу-зображення” і “образу-дійсності” була вироблена католицтвом в період бароко концепція чуттєвого сприйняття догматів через мистецькі твори, їх реалістична наглядність, “соковита зиблемість”. Отже в період бароко, коли Тридентські собори узаконили єдину для католицького ареалу форму Літургії, архітектура канонічно втілювала єдність форми і суті Храму як літургійної події. Саме така – сенсова, літургійна транскрипція архітектурної форми Храму, створеного відповідно до релігійних потреб певної доби, має бути усвідомлюваною при сучасному архітектурознавчому дослідженні пам’яток барокового храмовбудування.

Католицька традиція храмовбудування: діоцезальна та орденська специфіка. Слід звернути увагу на ієрархічну організацію католицької церкви та відповідне адміністративне ділення територій. Католицька церква є спільнотою вірних, що перебувають в межах однієї з її іпостасей: Церкви Небесної та Церкви Земної, кожна з яких ієрархічно структурована. Від рівня архієпископів йде поділ католицького духовенства на “світське” (“біле”) і “чернече” (“чорне”). Для “світського” духовенства одиницею територіального поділу є діоцезія на чолі з єпископом. Чернече духовенство розгалужене на систему орденів за програмною орієнтацією, кожен з орденів має свою організацію, незалежний устав, власне територіальне впорядкування, одиницею якого є орденська провінція на чолі з провінціалом. Так європейська ойкумена мала кілька паралельних сіток диференціювання території: світський державний поділ виокремлював землі, демонструючи їх взаємозалежність; поділ на діоцезії і орденські провінції об’єднував землі в їх всезагальній приналежності духовному центру, Риму. В рамках такого впорядкування існувала система контролю земель з тамтешніми парафіями і храмами, система затвердження потреби в будівництві храму, складання кошторису, система приписів щодо проектування, призначення проєктанта, розгляду і затвердження проєкту на рівні діоцезального архітектора або орденської колегії в столиці провінції та в Римі, тощо.

Романський стиль є першим оригінальним католицьким стилем, хоча його становлення відбулося в часі неділеного християнства. У VIII-XII ст. Європа, християнізована і осмислена як теократична єдність (“*catolicos*”, тобто вселенська, всеєдина), була вперше об’єднана спільним стилем. Романська доба явила бенедиктинське чернецтво, в якому виокремились різноустрімлені ордени клонійців та бернардинів. Тоді ж виник ще один тип чернецтва – військові ордени (які не створили специфічної школи храмовбудування). Доробком бенедиктинців староримська базиліка була доповнена трансептом, визначилося домінантне положення хору. В розробці орієнтованих на прочан клонійців виявився функціональний підхід, влаштування кругових обходів, деамбулоторію та абсидію, подвоєння трансепту. В розробці бернардинців – відмова від клонійських нововведень, спрощення структури храму, відмова від декору, застосування нових конструкцій. Важливо, що найспецифічнішою рисою чернечого храмовбудування від романської доби є тенденція до уніфікації в межах ордену певної стильової та планувальної моделі і її всеєвропейське насадження. Натомість, діоцезальні романські храми – храми світських володарів та мирян, засвідчують інваріантність місцевих традицій, об’єднуються в регіональні школи, прикметні саме оригінальністю.

І Період прояви готики (XIII ст.) співпадає з періодом формування нового типу католицького чернецтва – жезбруючого. Воно пішло шляхом життя в миру, міста стають розсадниками

ересі і папство спрямовує туди нові орлени. Жебруюче чернецтво представлене 4-ма основними орденами, але романська діада клонійці / бернардини (у войовничих орденів тамплієри / іоніти) була "повторена" у жебруючого чернецтва протиставленням-доповненням францисканців / домінікан. Франциск проводив демократизацію ченецтва, Домінік створив "вчений орден", що очолив найвпливовіші університети. Специфіка архітектури окремих жебруючих орденів є малодослідженою. В міських соборах білого духовенства отримала розвиток схема романського клонійського храму, в новоорденських храмах розвивались злробутки романської бернардинської "строгої і простої", "бідної" стилістики. Нове соціальне (міське) значення храму, новий літургійний сценарій і відповідні функціональні зони потребували архітектурного осмислення: з'являються зони зберігання сакраментів (згодом сакристії), місця сповіді, кафедри. Ордени, орієнтовані на проповідництво, мали потребу в приміщенні з максимальною вмістимістю і рівнозначною акустикою. Храм має слабовиражені входи з монастирського подвір'я, потоки прихожан і ченців не розділяються. На противагу фортифікаційному образу романських храмів бенедиктинців у храмах жебруючих орденів прості, ясні форми.

Храми білого духовенства, як і доти, мають регіонально-діоцезальну специфіку. Франція (у XIV ст. на папському престолі французі, резиденція пап в Авіньйоні), Англія, Германія, Чехія репрезентують класичну готику. У Фландрії готика світська. У Польщі діоцезальні храми більш складного типу, ніж орденські (тринавні, без трансепту, з видовженим хором). Стильовий доробок останніх країн є показовим для характеристики провінційного готичного храмобудування. Надалі, в період Ренесансу та бароко, роль духовного, культурного, стилеформуючого центру (відносно якого інші країни становитимуть периферію) належатиме Італії, Риму.

Розгляд римської школи ми вели за персоналіями, відзначаючи риси приналежності пошуку майстра до системи центричної чи базилікальної. У взаємопроникненні цих двох начал вбачаємо діалектику становлення римського барокового храму. Оригінальним доробком римської школи слід вважати чотири типи розпланувальної структури: центрична на основі кола, еліпса; центрична хрестово-купольна; повздовжня традиційно-базилікальна; повздовжня базилікально-купольна езуїтська. Відтак і композиція фасаду має розглядатись відповідно визначеним типам і становить проблему всефасадності / однофасадності у випадку центричного храму та однофасадності у випадку базилікального, які вирішувались відповідно розвою стилю. Протягом всіх періодів невідминимим в римському храмобудуванні було застосування класичної ордерної системи, при всіх стильових модифікаціях тектонічного мислення основи розуміння ордерної структури зберігались. Зазначимо, що в межах Риму специфічна відмінність храмів, належних білому і чорному духовенству, є невідьованою.

Розділ 2. Католицьке барокове храмобудування на Київщині і Волині. В трьох підрозділах розглядається: історія Київської і Луцької діоцезій XI-XX ст.(1), історія становлення, характерні риси католицького храмобудування в період бароко (2), типологія архітектурної форми католицьких барокових храмів регіону (3).

¹ У історичному досвіді католицизму можемо вказати на два варіанти змістовності храму: на місці поховання, страстей (особливо у зв'язку з романським культом прочанства) храм ставав пам'ятником, фіксував пам'ять місця і набував форми центричної — це досвід додаткових, "малих" прихрамових будов; храм розрахований на процесуальність богослужіння, є фіксовано не місця, а шляху і набуває глибинної базилікальної форми, де завше витримувалось однобічне розміщення олтаря і орієнтація простору. Характерно ренесансний гуманізм, індивідуалізм, культ особи (храми-мавзолеї) сприяв новому утвердженню неокласичної центричності.

Етно-культурний розділ слов'янства маємо пов'язувати з хрещенням. Одночасно християнство прийняли на слов'янському сході Русь (860 р.), на півдні Болгарія (865 р.), на заході Чехія і Моравія (863 р.)¹. Християнізація слов'янства в часі гострого протистояння кафедр заклдала вірність своїй митрополії як основу самого християнства. В давньоруські часи депутації пап регулярно відвідували Київ, династичні зв'язки єднали Русь з Європою, проте візантійські богослови утвердили в руській владі категоричність формули "Мишна державна = Православна Церква" і тогочасна католицька Руська діоцезія є формальним утворенням на терені православної держави. Таким постає від 916 р. єпископство Руське. Перші костюли будуться місіями домінікан, францискан, бернардинів. В XIV ст. створюються діоцезії Львівська, Перемишльська, Холмська, Подільська, Київська (до 1254 р. Руська, до 1321 р. в складі Лівобузької; сучасні Київська, Житомирська, Черкаська області), Луцька (у 1375-1427 рр. Володимирська; сучасні Ровенська, Волинська, частково Хмельницька, Вінницька, Тернопільська області, пограничні райони сучасних Польщі і Білорусії). Нетипова для Європи непомірність українських діоцезій пояснюється незначною кількістю прихожан. Лише з присланням 1569 р. Волині і Київщини до Польщі починається заселення спустошених земель польськими переселенцями і реальне функціонування католицьких діоцезій, розбудова костюлів. Ми наголошуємо, що саме в роки прислання досліджуваних земель до Польщі в останній починається доба активного утвердження католицтва (з винищенням доти поширеного протестантизму, а разом нігачії і інших іновіств). Контрреформацію репрезентують прибулі до Польщі бл. 1566р. єзуїти; відтоді ж у Польщі утверджується бароко. Отже для Київщини і Волині прислання до Польщі означало початок католицького храмубудування – і якраз в дусі нової контрреформаційної барокової стилістики, бо бароко є першим стилем, в якому явило себе регіональне католицьке храмубудування на цих територіях: костюли XVII-XVIII ст. складають більше половини побудов XIII-п. XX ст. В роботі розглянуто територіальне ділення орденських формацій на терені діоцезій. Для провінції кармелітів босих в Римі складувались типові проекти, приписи щодо оздоблення, параметрів, інш. У домінікан в Україні існувала провінція Руська: нам відомо понад 25 орденських костюлів XVII-XVIII ст. на Київщині і Волині. Тоді ж на досліджуваних територіях збудовано понад 17 єзуїтських костюлів що входили до Малопольської провінції ордену. Існування на Волині і Київщині провінцій таких орденів, як бернардинський (від 1606 р. до кін. XVIII ст. збудовано 9 костюлів), францисканський (за період 1533-1783 рр. 5 костюлів), кармелітський (5 костюлів), августинський (3 костюли), капуцинський (в 1747-1780 рр. 9 костюлів), кармелітів босих (3 костюли), тринтарський (5 костюлів), піарський (3 костюли) вимагає і розгляду пам'яток зодчества у відповідності з їх приналежністю.

Можемо зауважити чергування храмубудівної активності з воєнними подіями: повстання, воєнні походи зупиняли будівництво і руйнували збудоване, тому після них храми перебудувалися відповідно новому стильовому смаку, новими замовниками і проєктантами. Виділяємо п'ять періодів розвитку храмубудування на досліджуваних територіях.

В1569-1648 рр. розбудовується переважно чорне духовенство. На підналежному Польщі Лівобережжі костюли не споруджувались (хоча київські єпископи отримали додатковий титул Чернігівських). З романських орденів найактивніші бернардинці, з готичких – домінікани, створювані ними храми мають середньовічну, спрощено-готичку структуру з оборонною функцією і відповідною образністю. Аналогічні храми у білого духовенства на Волині (на Київщині

¹ Західна політика Константинополя і східна Риму, суперечка щодо підпорядкованості слов'янських земель, за визнанням істориків, складає причину першого розколу християнства. В конфлікті певну роль відігравала і новоохрещена при Аскольді Русь, де слідом за візантійцями з'явилися римські місіонери.

діоцезальні храми лічені). Будівництво орденів нової формації представлене храмами сзуттів (11 костьолів), кармелітів босих, інш. Саме доробок орденів нової формації репрезентує в регіоні стильові взірці католицького бароко, похідні від Іль Джезу. На теренах Волині діє когорта італійських архітекторів-сзуттів, нам відомі автори всіх кам'яних сзутських костьолів даного періоду (Дж. Бріано, Д. Моллі, Я. Маліверна, інш.). Це засвідчує орієнтацію сзутської архітектурної концепції на новочасовий персоналізм, класично-барокову вичуху зодчих, в той час як староорденське храмобудування за середньовічного традицією анонімне. Роль фундаторів в становленні регіональної стилістики в цей період є незанятого (відомо до 12 імен, але нікому з них не належить більш однієї фундації, виключаючи Заставських, Корських).

В період 1667-1702 рр. споруджено небагато храмів. Частина Київської діоцезії переходить до православної Росії; діоцезальна територія Брацлавщини окупована в 1672-99 рр. мусульманською Турцією. Ми можемо вважати тогочасний доробок не основоположним.

Третій період окреслений 1704 – 1740 рр. (від повстання Палія до Гайдамаччини). Столиця Київської діоцезії переноситься до Житомира. На польській частині діоцезії будується переважно біле духовенство. Луцька діоцезія подає цікаві приклади зрілої барокової архітектури. Серед будівництва орденів нової формації значним є доробок піарів (три одноструктурні храми). Сзутті будуть менш канонічні храми, з новітньою артикуляцією внутрішнього простору і пластично “гнутою” лінійною фасадом. В сзутсько-оборонній традиції відбудовують костьоли кармеліти босі. Значущою для даного періоду є праця архітекторів-сзуттів (поляків, чехів: П. Гіжильський, його численні учні, світські Я. де Вітт, В. Леранович); їх доробок розповсюджується на храми білого духовенства і староорденські. Серед орденів старої формації по декілька костьолів будуть францискани, кармеліти; прикметним є стишення будівництва домінікан. Костьоли білого духовенства позначені впливом староорденського храмобудування, утверджується тип однонавного містечкового приходського костьолу. Маємо два приклади унікального для католицького досвіду регіону хрестового розпланування костьолів.

В 1740-1768 рр. будуються храми зодчих попередньої плеяди, попри постійність повстань і руйнацій йде переорієнтація форм від оборонної подоби до світсько-екстер'єрної, багато декорованої. Постають метаморфози в традиціях орденської архітектури. Сзутти, не будуючи самі, проєктують для інших. Найактивніше розбудовується новий тут орден капучинів, як з орденів старої формації домінікани. Капуцини, на відміну від загалу новоформаційних орденів, відроджують францисканську бідність, простоту (а не владність, освіченість, мистецькість), відтак їх архітектура подібна староорденській. Натомість в храмобудуванні домінікан поряд традиційної структури є приклади центричного рішення, застосування пишної стилістики. У загалі староформаційних орденів двобаштова композиція фасаду з'являється саме в цей період (доки використовуваним був однобаштовий варіант фасаду і храму, напр. башта над сакристією). Біле духовенство представлене номінально відомими храмами. У Заславі костьолу будує і відбудовує П.Фонтана. У Луцькій діоцезії найзнанішій роди фундують великі міські костьоли, в Київській - фундаторами виступає дрібна шляхта, і діоцезія збагачується містечковими, маєтковими, переважно орденськими костьолами скромних форм (практично всі ці споруди втрачені).

П'ятий період 1768-1798 рр. За першим поділом Польщі на Волині було ліквідовано орден сзуттів. Другий і третій поділи призвели до об'єднання 1798 р. діоцезій в єдину Луцько-Житомирську з корекцією кордонів. Під владарюванням православного російського царату розгорнулася полонізація краю з активною розбудовою католицьких храмів. Всі костьоли даного періоду належать білому духовенству (тридільні одно-тринавні, типу провінційного містечкового храму), значна їх кількість є дерев'яними. Надання переваги класицистичним взірцям позначало окремі новобудови, більшість зберігала риси бароко.

Типологічний аналіз. Природне середовище є інваріантним відносно типологічних критеріїв рельєфу, розкриття на водоймище (переважно використовуються в стратегічних, а не естетичних цілях), задіяності флори (в розвинених староорденських монастирях обов'язковими є сади). Переважна частина храмів орденів нової формації знаходиться в містах, старій формації і білого духовенства - в містечках, селах. Значущість району, де знаходиться костюл (переважно центр, площа), обумовлює більш щільну і регулярну, презентативну, але не завжди стилістично єдину забудову. Лінійно прямий або ускладнений, "витий" напрям вулиці, розмірно-просторові показники (співвідношення висоти забудови до ширини простору, щільність забудови), положення об'єкта обумовлюють композиційну динаміку і сприйняття храму. У ситуації оборонного комплексу варіантами постановки храму є його вбудова в оборонну структуру або острівне положення. До складу прихрамових комплексів входять: дзвіниця (як башпа в об'ємі храму, при особному положенні виражає роль вертикальної домінанти), будинок причту, каплиця, господарські споруди, подвір'я, трапезна, школа, гостьовий дім, інші. У зблокованих монастирських комплексах (понад 50% будов зблоковано) типологічними варіантами є наявність чи відсутність внутрішнього просторового ядра кляуатру – з бічним його положенням стосовно костюлу або розміщенням за або перед храмом, по повздовжній вісі (перший варіант є традиційним для середньовічних орденів, другий – контрреформаційних). Нетиповим варіантом є незблокована система: навколо костюлу або навколо незамкненого подвір'я.

На захист виноситься теза про диференціацію костюлів на два принципово різні за планувальною структурою типи. Храми "домініканського" типу (тринавні і однонавні) завжди мають видозважений присвітерій (завершення гранчасте, рідше прямокутне або циркульне); сакристії не є обов'язковим елементом, але переважно наявні (одна, рідше дві, не завжди симетричні); відсутні трансепт, купол, виріжене середхрестя; кількість внутрішніх підпор 4-6 (рідко 8), притвор може бути наявним чи відсутнім; необов'язковими є дві або одна (над притвором чи сакристією) башти-дзвіниці. Прямо протилежний тип храму орденів нової формації (ум. "езуїтський"): завжди тринавний, має короткий, невиражений хор (з прямокутним, рідше циркульним завершенням); дві симетричні сакристії, трансепт; переважно наявний купол, 6-8 підпор; невиражений або модифікований притвор; обов'язково дві фасадні дзвіниці (немає однобаштових об'ємів), одиничні присади безбаштових композицій. Принципові пропорційні співвідношення є різними. До перехідної типологічної групи належать храми спрощеної структури (2-4-стовпні безкупольні, належні білому духовенству та домініканам).

Однонавні костюли "домініканського" типу є храмами камерними, незначних розмірів. Повздовжній просторовий розвиток інтер'єру може бути дводільним (наос+олтар); тридільність утворюється доданням притвору. Відокремлення хору від наосу відбувається за рахунок звуження хору, що ніби імітує співвідношення тринавного храму: ширина хору асоціативно "рівна" відсутній середній головній наві. Важливою є ілюзорна температура простору за рахунок освітлених і не освітлених ділянок: вікна задають паралогічну тринавному храму просторову диференціацію на "інтерколумні". Зовнішній об'єм, як правило, дозволяє легко читати внутрішню структуру. Прослідковується нарощення форм зовнішнього об'єму від елементарного типу тридільного безсакристійного храму в двох різнонаправлених напрямках: через нарощення фасадної частини або нарощення мас від середхрестя. Композиційна структура головного фасаду: розчленування єдиної фасадної площини безнартексного костюлу, "накладення" на фасадну площину об'єму нартекса (можливо, з надбудованою дзвіницею).

Тринавні костюли „домініканського” типу мають вищезазначену структуру. При аналізі пропорційних співвідношень нами віднайдена диференціація: храми значних розмірів (ширина

корпусу 18-28 м; довжина 42-64 м) мають виразно відмінні пропорції, щодо невеликих храмів (ширина 15-20 м, довжина 23-44 м). У великих костюлах довжина корпусу є більшою. Співвідношення довжини хору до довжини головної нави становить для великих костюлів $\frac{1}{1,5}$, для невеликих $\frac{1}{2}$, тобто збільшення довжини корпусу в великих костюлах відбувається за рахунок нарощення глибини хору. У невеликих костюлах глибина хору є меншою, і головна просторова вісь додатково подовжується за рахунок розкриття в інтер'єр наосу простору притвору. Відношення ширини головної нави до її довжини: у великих костюлах $\frac{1}{3}$, в невеликих костюлах $\frac{1}{2}$, тобто в невеликих костюлах головна нава розлогіша. Співвідношення ширини нав бл. $\frac{1}{2}$. Важливими для визначення метро-ритмічного ряду є абрис опор і пропорційне співвідношення інтерколумнів. В невеликих костюлах ширина нави більша за інтерколумній ($\frac{12}{1} - \frac{133}{1}$), що справляє враження більш шільної розстановки опор.

Ускладнення об'єму тринавних костюлів даного типу простежується аналогічно однонавним. Структура фасаду має інваріантність: "фронтонного типу", однобаштовий, двобаштовий. Силует, структурний склад, образність фасадів синонімічні середньовічним, лише окремі приклади створюють подобу ренесансним і ранньобароковим. Архітектурні деталі відображають етапність привнесення на провінційні обшири стильової ідеї, загалом деталіровка посідає незначне місце в художньому вирішенні, може бути взагалі відсутня. Форми склепін і арок, завершень отворів мали неоготичні риси. У пізні періоди наслідуючи досвід контрреформаційного ченства, на зміну лаконічним, лагідарним об'ємам приходить насиченість фасаду бароковою пластикою. Але приклади "відставання" в розвитку декоративних форм трапляються і тоді.

У дисертації наведено схему розвитку планувальної та об'ємної структури храмів контрреформаційних орденів та аналіз пропорцій. Композиція фасаду є 3-7 ярусною, 2-3 дільною; між баштами і фронтонною центральною частиною утримується рівновага. Прикметно, що протягом I-IV періодів завершення башт в "єзуїтському" варіанті – купол або баня, тоді як в "домініканському" – високий шатровий дах. Загальні пропорції фасаду є устримленими до квадрата (1:1,2; 1:1,5), тоді як в староорденських фасадних композиціях вираженим є вертикалізм (відношення 1:2, 1:3). Трансформація декору у "єзуїтській" традиції відбувалася відповідно загальноєвропейській періодизації становлення бароко. Використовуються великий та малий ордер, розкріплення, скульптурно-декоративні елементи, плафонний розпис.

Об'ємно-просторове рішення дерев'яних костюлів розглянуто побіжно, оскільки іконографічно відомі лише розрізні фрагменти декількох об'єктів останнього з визначених періодів. Вони були створені під впливом тогочасного дерев'яного великопольського та місцевого кам'яного католицького зодчества, але не зазнавали впливу місцевого православного дерев'яного народного храмобудування.

Розділ 3. Особливості провінційного католицького барокового храмобудування. В трьох підрозділах висвітлюється досвід позаукраїнського католицького провінційного європейського храмобудування (1), досвід українського бароко в його дуалізмі – бароко православного українського і католицького європейського (2), досвід католицького барокового храмобудування в досліджуваному регіоні як досвіду східнопровінційного європейського (3).

Період бароко є епохою формування етнічно-національних груп і відповідних їм держав у Європі, часом релігійного стильового розколу. Стиль бароко фіксується в регіонах католицького віросповідання. Відтак в дисертації охарактеризовано архітектурні храмобудівні школи доби в таких регіональних центрах католицизму, як Франція, Іспанія, Португалія, Фландрія, Австрія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Німеччина, Польща, Литва. В кожній з провінційних шкіл ми спостерігаємо присутність стилістично-уніфікаторської єзуїтської манери та си-

мбіоз її з місцевими традиційними та новобароковими формами. В окремих випадках (Голландія, Іспанія) відбувається зворотнє: корекції зазнає єзуїтська модель. В регіонах, де були присутні іновірні релігії, католицька архітектура ставала “стилістично консервативнішою”, імітуючи в розплануванні, об’ємній структурі взірці попередніх “тітотомно-католицьких” стилів в їх місцевому прочитанні. При тому зовнішній декоративний стрій був контрреформаційно-бароковим, також засвідчуючи належність католицькій парадигмі. Приклади застосування в католицькому храмубудуванні архітектурних елементів іновірної традиції (напр., мусульманської в Іспанії) є надзвичайно рідкісними і для європейських обширів непоказовими.

Приєднання України до іновірної Польщі обумовило дуалізм культурно-стильового, мистецького розвитку: форми, привнесені Польщею, були вираженням суто європейського контрреформаційного світобачення, стильові ж форми, якими виражав себе український народ, постали як антитеза їм. Аналогічно в інших православних регіонах, підкорених в часі бароко католицькими країнами – в Румунії, Білорусії – на тлі місцевого національного православного мистецтва постали приклади інокультурного стилю. Кількість пам’яток католицького бароко порівняно до пам’яток національного православного складає досить малий відсоток, проте ці одиничні пам’ятки були створювані за власною логікою, без врахування місцевих храмубудівних традицій. Відтак форми, проєктовані на замовлення і копії польських католицьких можновладців, проєктовані польськими зодчими за взірцями європейської барокової стилістики, створювані для нечисленних прихожан-поляків, ставали прецедентами колоніальної архітектури, штучним перенесенням в інокультурний контекст форм чужих, “безідеологічних” для місцевої культури. У той час, як розвиток католицького бароко мав п’ять періодів, протягом яких зберігались напрямки “єзуїтського” та “домініканського” бароко, українське православне національне бароко витримує три стадії розвитку і є презентованим напрямками гетьманського, старшинського, козацького, монастирського, народного.

Містобудівні та ансамблеві принципи українського та католицького барокового храмубудування є відмінними. Храми православні зазвичай розміщували з урахуванням природного середовища, рельєфу, якому українська архітектура завжди підкорялась і тим підкреслювала його маловиличність. Православний храм, його дзвіницю було видно з усіх куточків парафії; на відміну від католицького, храм мав демократичну рівнозначність фасадів, був справді народним. Центричність і пірамідальність об’ємної композиції правдиво відображали просторовість інтер’єру. Як і католицькі, православні храми розміщувались переважно на площі, мали аналогічні за функцією прихрамові будови, але відмінне їх розміщення: характерним для католицтва є блокування споруд в православній традиції храм віднесено вглиб ділянки, об’єми (дзвіниці) постають окремо.

В досліджуваному регіоні переважає тричасне розпланування дерев’яних православних храмів; храми Волині переважно одноверхі, на Житомирщині і Київщині – триверхі. На Житомирщині, Вінниччині, Київщині поширення набули і п’ятидільні хрестові одно-п’ятиверхі храми. Кам’яне українське храмубудування розвивається на засадах дерев’яного: втілює схеми п’ятидільних хрестових центричних одно-п’ятиверхніх храмів, тетраконх. Тридільні православні храми є відмінними від тридільних католицьких. В католицькому варіанті притвор завжди має незрівняно менше значення, аніж наос та хор, останні два є виражено поздовжніми, композиція не є центричною. В українському православному варіанті всі чарунки центричні (квадратні) та рівнозначні. На відміну від католицької традиції об’єм наоса стає баштовим, а в інтер’єрі складна система перекриття з заломами на четвериках і восьмериках (замість поздовжньої шерги склепін в католицькому варіанті) створює не тунельно-печерне просторове враження, але імітує суцільність куполу, весь центральний простір устримлений горі.

Храми гетьманські синтезували традиції давньоруського князівського храмоустрою з сучасним народним українським православним та європейським католицьким: шестистовпні базиліки з “католицьким” двобаштовим фасадом з елементами європейського барокового декору, але з трьома, за давньоруською традицією, апсидами, вираженим середхрест'ям, православної 3-5 купольністю. На відміну від католицького (єзуїтського) бароко, де ордер зберігає класичні текстонічні риси і пропорції і жоден з елементів ордерної системи не є втраченим, в українському православному бароко використовуються саме елементи ордеру, причому таких видозмінених форм і пропорцій, що вони стають дійсним втіленням естетики українського барокового орнаменту. Як зазначалось, форми католицького бароко на Україні не зазнали впливу місцевих традицій. Єдина обставина, що суттєво вплинула на розвиток католицького барокового храмобудування регіону – це окраїнність, географічна провінційність, що спричинила появу “малих” стильових форм. Натомість деякий вплив католицького храмобудування на розвиток православного помітний: це, з одного боку, обумовлення певних принципів, які не могли бути використані і табувались місцевою традицією, з іншого – певні елементи були прийняті до переосмислення, а головне – сама естетика бароко, форми багаті, мистецькі, динамічні, – справили значний вплив на становлення стильового чуття краси.

Провінційна інтерпретація стильових засад барокового католицького храмобудування у досліджуваному регіоні відбулась як до часу незалежний розвиток контрреформаційних (в т.ч. храмобудівних) концепцій двох діалектичних сил католицизму – орденів нової і старої формації, їх лідерів, єзуїтів та домінікан, що мали антагонічні устремління в рамках контрреформації відродити “люкальну” християнську культуру Європи, апелюючи до досвіду середньовіччя, позбутись “компрометуючих”, критикованих реформантами нашарувань (ренесансних в тому числі), і альтернативне намагання, відкоригувавши, включити в канон ці “зовнішні” явища. Перемогла, як суто католицька, друга тенденція. Єзуїтів вважаємо продовжувачами ренесансно-класичних уподобань. Жебруоче ж чернецтво від XV-XVI ст. переносить свою місіонерську діяльність з обширів центральної Європи у доти “неопрацьовані” сідлі провінції, де домінікани і впливають свою архітектурну програму. Розглянутий досвід католицького храмобудування на Київщині та Волині засвідчує в розпланувальній структурі, об'ємно-просторовій композиції, стилістиці деталей та декору дуалізм храмобудівних концепцій: ордені старої формації та біле духовенство споряджують храми неосередньовічної місцевої традиції, в той час, як в храмобудуванні орденів нової формації презентуються сьогоденніші стильові взірці бароко в його по-римському єзуїтському прочитанні.

ВИСНОВКИ

1. Католицьке барокове храмобудування у досліджуваному регіоні мало виражений характер колоніальної архітектури, яка постала на засадах специфічно-католицької традиції, виражала питомно контрреформаційну європейську світоглядну проблематику; місцеві культурні архітектурні, будівничі традиції цілковито ігнорувались.

2. Католицьке барокове храмобудування в досліджуваному регіоні мало характер провінційної регіональної архітектури порівняно до європейських католицьких обширів. Стильові форми засвідчують не творчий розвиток, а епігонічне перенесення взірців римської та польської архітектури. Кількісне переважання прецедентів “скромної” архітектури та обов'язковість протягом 1-4 періодів оборонної функції (що на той час для європейського загалу було не актуальним) вказують на провінційність буття католицької спільноти.

3. Вважаємо специфікою католицької архітектури те, що діоцезальне храмобудування є основою регіональності, в його формах консервативно утримуються місцеві традиції на відміну від храмобудування орденського, де кожен орден утверджує на всеєвропейських обшарах власну специфічну храмобудівну модель. Це знаходимо актуальним і для досліджуваного регіону в часі бароко. Проте відсутність в регіоні добарокової місцевої традиції (одиночні побудови XIII-XVI ст. не створюють місцевої школи) спричинила в діоцезальному храмобудуванні звернення до традицій орденської архітектури: при спорудженні визначних об'єктів – до новоорденської, при спорудженні приходських костелів – до староорденської.

4. Формування провінційного барокового храму у досліджуваному регіоні відбувалось як дуалістичний розвиток, а зрештою діалектичний синтез стильових типів храму по-середньовічного староорденського та новочасового єзуїтсько-барокового. В розпланувальній структурі, об'ємному та просторовому вирішенні, композиції фасаду, стилістиці деталей ми можемо прослідкувати збереження традицій в межах вказаних напрямків та певну антагоністичність між цими напрямками за періодами. Храми новоорденські є авторськими величними мистецькими побудовами, наслідують сучасну їм європейську барокову архітектуру. Староорденські храми анонімні, спрощеної архітектури, неоготичької стилістики.

5. Періодизація стильового розвитку католицького храмобудування в регіоні постає відповідною місцевим воєнно-політичним обставинам. П'ять періодів відокремлюють повстання та війни, що зупиняли храмобудівні процеси, змінювали когорту фундаторів, зодчих, орденів, зумовлювали реконструкцію та будівництво відповідні новому етапу стилестановлення.

6. Католицька барокова архітектура була викликана до життя суто католицькою світоглядною проблематикою, не актуальною для православної України, що спричинило в регіоні дуалізм стильового розвитку: на одній території одночасно постали пам'ятки різного стилю.

7. Вказаний дуалізм: слід закріпити і термінологічно: в історико-теоретичних архітектурознавчих працях вводити уточнення терміна "українське бароко", зазначати, який саме стильовий прецедент викликає увагу науковця: "українське національне православне бароко" чи "католицьке бароко на Україні".

СПИСОК АВТОРСЬКИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Горбик О.О. Архітектура у літургійному контексті. Католицький бароковий канон // Теорія та історія архітектури і містобудівництва: Зб. наук. пр. – Вип.3. – К.: НДДПІАМ, 1998. – С. 92-97.
2. Горбик О.О. Київська і Луцька Діоцезії – католицька барокова архітектура на Україні. // Регіональні проблеми архітектури: Зб. наук. пр. – Одеса: ОГАСА, 1999. – С. 124-126
3. Горбик О.О. Київський домініканський костел XVII ст. Пошук аутентичності. // Сучасні проблеми архітектури і містобудівництва: Зб. наук.-техн. пр. – Вип.6. – К.: КНУБА, 1999. – С. 26-30.
4. Горбик О.О. Роль чернечих орденів в формуванні стильових типів католицьких храмів: романська доба // Сучасні проблеми архітектури і містобудівництва: Зб. наук.-техн. пр. – Вип. 8. – К.: КНУБА, 2000. – С.139-150
5. Горбик О.О. Становлення католицького барокового провінційного храму: принципи діоцезальної та орденської специфіки // Українська академія мистецтва: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – К: Тов. "ДА", 2000. – С.175-181
6. Горбик О.О. Стильові типи католицького чернецтва та традиції європейського храмобудування: готичка доба // Сучасні проблеми архітектури і містобудівництва: Зб. наук.-техн. пр. – Вип. 9. – К.: КНУБА, 2000. – С. 139-151
7. Горбик О.О. Католицьке храмобудування у Києві давньоросійської доби: до питання про ймовірність існування костелу та його архітектурну стилістику // Архітектурна спадщина України. – Вип. 5. / За ред. В. Тимофієвца. – К.: НДДПІАМ, ГОЛОВКИВВАРХІТЕКТУРА, 2002. – С.313-319.
8. Горбик О.О. Римсько-католицька церква в історії Києва: архітектурно-фактологічний факультатив // Київська старовина, 1999. – Вип.6. – К., 1999. – С. 42-49.

9. Горбик Е.А. Творчество как мистерия: игровое межбытие архитектуры в католическом барочном храме // Творчість як спосіб буття дійсного гуманізму: Матеріали 5 міжнар. наук.-пр. конференції. Кн.2. - К.: КПІ, 1999. - С. 25-28

АНОТАЦІЯ

Горбик Олена Олександрівна. Стильові риси архітектури провінційного католицького барокового храму (на прикладі костьолів Київщини і Волині). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Київський національний університет будівництва та архітектури. – Київ, 2003.

У дисертації розглянуто формування католицького провінційного барокового храму, визначено, що на теренах європейської католицької ойкумени в к.ХVI-ХVIII ст. його становлення відбувалось залежно від діоцезально-регіональних та орденських пан-європейських традицій. На Україні присутніми були два варіанти бароко: колоніального католицько-європейського та національного українського православного, що мали відмінну періодизацію та незалежні напрямки розвитку. На Київщині і Волині формування католицького барокового храму являє синтез неоготичних та по-ренесансних барокових тенденцій. Провідником перших виступали ордени старої формації та біле духовенство, провідником других – новоорденські формації, єзуїти. Як перші, так і другі виробили специфічні стильові храмові структури, розвиток яких простежується за періодами.

Ключові слова: літургійний контекст архітектури, традиції європейського храмобудування, орденські традиції, римська школа, Київська діоцезія, Луцько-Житомирська діоцезія, католицтво на Україні, діоцезальне храмобудування, староорденський, новоорденський тип храму, православне українське бароко, колоніальне провінційне католицьке європейське бароко.

АННОТАЦИЯ

Горбик Елена Александровна. Стилевые черты архитектуры провинциального католического барочного храма (на примере костёлов Киевщины и Волини). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 – Теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. – Киевский национальный университет строительства и архитектуры. – Киев, 2003.

В диссертации рассмотрено формирование католического провинциального барочного храма в Луцко-Житомирской диоцезии. Тема является актуальной из-за низкой степени исследованности. Имеющийся материал целюстью не изучался. Вопрос: почему в рассматриваемый период на исследуемой территории возникли именно такие формы храма, в чем их отличие от современных им прецедентов католического мира и от православного местного храмостроительства, на сегодня не ставился.

Установлено, что на землях католической ойкумены в к.ХVI-ХVIII вв. становление храмостроительной модели происходило в зависимости от диоцезально-региональных и орденских паневропейских традиций, которые стали формальным выражением конфликта средневековых и нововременных тенденций в контрреформационном мировоззрении.

Формирование Луцкой и Киевской диоцезий шло синхронно: только с нач. XVII ст. тут начались процессы католицизации и строительства костелов. До этого единичные храмы не составили местной школы. В XVII-XVIII ст. на исследуемых территориях состоялся целостный цикл становления барокко. На Украине присутствовали два варианта барокко: колоніального

католического европейского и национального украинского православного, имеющие различную периодизацию и независимые направления развития, они выражали принципиально другую мировоззренческую проблематику. На Киевщине и Волыни формирование католического барочного храма является синтез неоготических и пост-ренессансных барочных тенденций. Проводником первых выступили ордена старой формации и белое духовенство, вторых – новоорденские формации, иезуиты. Как первые, так и вторые, выработали специфические храмовые структуры, развитие которых прослеживается по периодам. Для “иезуитской” модели характерна ориентация на современный европейско-римский опыт, привлечение профессиональных орденских зодчих, просвещенных фундаторов, для “доминиканской” – ориентация на региональную польскую средневековую традицию, анонимное зодчество. Так, доминирующими стали две темы: городской храм богатых барочных форм и приходской “местечковый” костел. В работе указаны принципиальная структура планировки, основы пропорциональных соотношений, создано теоретическую модель формалистического усложнения плана, объёмного решения, композиции фасада для каждой группы, что позволяет создать систему их генетического развития.

Ключевые слова: католическое барокко, литургический контекст архитектуры, традиции европейского храмостроения, орденские традиции, римская школа, Киевская диоцезия, Луцко-Житомирская диоцезия, диоцезальное храмостроение, староорденский (“доминиканский”) тип храма, новоорденский (“иезуитский”) тип храма, православное украинское барокко, колониальное католическое барокко на Украине, провинциальное европейское барокко.

SUMMARY

Gorbyk Olena. Stylistic features of architecture of the provincial Catholic baroque temple (on an example of Roman-Catholic churches in Kyiv and Volhynia regions).

A candidate of architecture dissertation in Speciality 18.00.01 – Theory of Architecture, Restoration of Architectural legacy. Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture. Kyiv. 2003.

The forming of catholic baroque temple at Lutsk-Zhitomirskie episcopacy was considered at the dissertation. Determined, that the standard of temple-building among catholic eicumenie in XVI – XVIII centuries took place in depends on episcopacy-regional and order's main-European traditions. The style patterns of Roman baroque were interpreted in temple-building of the new-order's formation , that expressed conflict between medieval and modern tendencies in counter-reformation outlook. This phenomenon touched Ukraine as well because in the XVII th- XVIII th centuries the Catholic culture had the possibility to affirmed on the territories which formed the Catholic Kingdom of Poland for the first time. This time is characterized by unprecedented activity of Catholic church-building in Ukraine: in the regions of Kyiv and Volhynia 65% of churches from the common number of Catholic churches of the XII-XXth centuries refer to the period of baroque. This is about 200 churches, 35% of them are retained. There were two baroque variants in Ukraine like colonial Catholic-European and national Ukrainian-Orthodox which had different division into periods and independent ways of development. The forming of Catholic baroque temple in Kyiv and Volhynia regions is a synthesis of Neogothic and post-Renaissance baroque tendencies. The Neogothic baroque tendencies were used by the orders of old formation and post-Renaissance baroque tendencies – by new order formations (jesuits). Both established specific temple style models and we can retrace its development by periods.

Key words: catholic baroque, liturgical context of architecture, traditions of the European temple-building, order's traditions, Roman school, Kyiv's episcopacy, Lutsk-Zhitomirskie episcopacy, Catholicism in Ukraine, episcopacy temple-building , old-order's (“Dominican”) type of the temple, new-order's (“Jesuits”) type of the temple, colonial Catholic baroque in Ukraine, Ukrainian-Orthodox baroque, provincial European baroque.

ДУАЛІЗМ КОНТРЕФОРМАЦІЙНИХ ОРДЕНСЬКИХ ПРОГРАМ

Рис. 2.8. ФАКТОРИ, ЩО ВИЗНАЧАЛИ СТИЛЬОВІ ОСНОВИ ХРАМОБУДУВАННЯ ОРДЕНІВ СТАРОЇ І НОВОЇ ФОРМАЦІЇ ТА БІЛОГО ДУХОВЕНСТВА В ДОСЛІДЖУВАНОМУ РЕГІОНІ

Рис. 2.9. СХЕМА ВЗАСМОВПЛИВІВ В ХРАМОБУДУВАННІ ОРДЕНІВ СТАРОЇ ТА НОВОЇ ФОРМАЦІЇ ТА БІЛОГО ДУХОВЕНСТВА ПРОТЯГОМ ВСТАНОВЛЕНИХ ПЕРІОДІВ В ДОСЛІДЖУВАНОМУ РЕГІОНІ

Рис. 2.26. ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ АРХІТЕКТУРИ ОРДЕНІВ СТАРОЇ І НОВОЇ ФОРМАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХРАМОБУДУВАННЯ ДОСЛІДЖЕНОГО РЕГІОНУ)

ВСТАНОВЛЕНІ ПЕРІОДИ	ОРДЕНІ НОВОЇ ФОРМАЦІЇ		ОРДЕНІ СТАРОЇ ФОРМАЦІЇ		"БІЛЕ" ДУХОВЕНСТВО	
I-й ПЕРІОД						
II-й ПЕРІОД						
III-й ПЕРІОД						
IV-й ПЕРІОД						
V-й ПЕРІОД						

Рис. 2.27. СХЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ АРХІТЕКТУРНОЇ ФОРМИ ХРАМІВ ОРДЕНІВ СТАРОЇ ТА НОВОЇ ФОРМАЦІЇ ТА БІЛОГО ДУХОВЕНСТВА ПРОТЯГОМ ВСТАНОВЛЕНИХ ПЕРІОДІВ В ДОСЛІДЖУВАНОМУ РЕГІОНІ

Підписано до друку 14.05.2003. Формат 60х90 *мм*.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,9. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 180 прим. Вид. № 5/IV-03.

КНУБА. 03680, Київ-37, Повітрофлотський проспект, 31

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Київського національного університету будівництва і архітектури.

A
M

AB 55.504
MIST.

AB 55.504

ИЕН

МИСТ